Роман Подкур
(Вінниця)

ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНА РОБОТА ЯК ОДИН З НАПРЯМКІВ ДІЯЛЬНОСТІ СПЕЦСЛУЖБ В 20-30-х РОКАХ

Якщо каральні функції ВУНК-ДПУ-НКВС, причини і трагічні наслідки масових репресій, пов'язані з ними нормативні та організаційно-розпорядчі документи знайшли своє певне відображення в науковій та публіцистичній літературі, то інші важливі сторони діяльності колишніх спецслужб досі залишаються поза увагою дослідників. Йдеться перш за все про інформаційно-аналітичну, оперативну роботу, яка не лише дозволяла відслідковувати ситуацію в СРСР в цілому та в Україні зокрема, а й значною мірою впливала на формування внутрішнього і зовнішнього курсу партійно-державного керівництва країни, визначала конкретні практичні кроки місцевого керівництва.

Необхідно відзначити, що завдання проведення інформаційно-аналітичної та оперативної роботи знайшли своє відображення вже в перших нормативних документах, що визначали діяльність надзвичайних комісій. Так, в «Положенні про надзвичайні комісії на місцях», схваленому Всеросійською конференцією Надзвичайної комісії 1 червня 1918р., вказувалося, що Комісії повинні повсякчасно здійснювати:

«... б) нагляд за місцевою буржуазією і за спрямуванням в її середовищі контрреволюційної роботи;

в) доведення до відому місцевої і центральної влади про чинимі безпорядки та припинення їх...» [1].

Налагодження серйозної інформаційно-аналітичної і оперативної роботи вимагав від працівників спецслужб Ф.Е.Дзержинський. В листі до Уншліхта, Месінга та Самсонова він пропонував зосередитись на нагляді за роботою комуністичних осередків фабрик, заводів, майстерень, профспілковими і молодіжними організаціями, вкорінення в їх середовище агентури, підготовки щомісячних зведень про зазначений напрямок діяльності [2].

Особливі вимоги висувалися перед повітовими та волосними комісарами, які мали здійснювати: «...нагляд за революційним порядком у своєму районі, стежити за тим, щоб не було контрреволюційної, погромної агітації, пильно слідкувати за місцевою буржуазією, проводити дізнання, здійснювати нагляд за ненадійними контрреволюційними елементами, куркулями та іншими ворогами радянської влади» [3]. Причому волосний комісар зобов'язувався надавати щотижня зведення повітовій комісії або комісару про всі події, що відбулися на його території. В свою чергу повітові комісари або комісії повинні були подавати раз на два тижні в губернську надзвичайну комісію розгорнуті доповіді з висвітленням найріз-

номанітніших сторін політичного, соціально-економічного життя повіту.

Одночасно з цим, вище політичне керівництво країни та керівництво ВНК рішуче вимагало від місцевих надзвичайних органів налагодження струнких обліків «політично-неблагонадійних осіб». Так, в своїх пропозиціях про роботу ВНК голова РНК РСФРР В.І.Ленін пропонував з метою контролю здійснити облік технічних сил, старих і досвідчених фахівців, що співпрацювали з радянською владою [4]. Дещо пізніше В.І.Ленін запропонував спецслужбам взяти під щільний контроль наукову і творчу інтелігенцію. В листі до Ф.Дзержинського від 19 травня 1922 р. він вимагав «...збирати систематичні відомості про політичний стан, роботу і літературну діяльність професорів і письменників» [5].

Зазначеним завданням, не зважаючи на свою мінливість, підпорядковувалась і структура спецслужб. В 1918-1921 рр. у складі ВНК було утворено ряд підрозділів. Серед них особливий відділ, що відстежував процеси у військовому відомстві та армії, транспортний відділ, який здійснював нагляд за залізничним і водним транспортом, економічний відділ, який контролював найрізноманітніші сторони економічного життя, секретний відділ, створений для протидії «антирадянським партіям, політичним групам та організаціям». В січня 1921 р. на базі секретного та економічного відділів та одного відділення Особливого відділу було утворено секретно-оперативне управління [6].

Аналогічною була структура ВУЧК. Однак в травні 1921 р. у відповідності з наказом № 20/114 по ВУНК була проведена реорганізація Центрального апарату відомства, яка більш чітко розмежовувала повноваження і обов'язки між окремими підрозділами. Так, в складі ВУНК було створено три основних управління: адміністративно-організаційне, секретно-оперативне, економічне та два допоміжних відділи – загальний та господарський. Безпосередньо при колегії ВУНК функціонував секретаріат колегії.

Інформаційно-аналітичні та облікові функції розподілялися практично між усіма управліннями. Так, у складі організаційно-адміністративного управління діяв інформаційно-статистичний відділ, який мав «...представляти у формі звітів діяльності і стану всіх надзвичайних і особливих органів та ВУНК в цілому, принагідне до політичного та економічного становища в республіці, висвітлювати цю діяльність у пресі і у взаємодії з відповідними відділами Секретно-Оперативного і Економічного управлінь керувати організацією звітно-інформаційної та статистичної роботи на місцях» [7].

В компетенції організаційно-адміністративного управління, зокрема його адміністративного відділу, перебували також «...підготовка, облік, розподілення та тестування особового складу ВУНК».

Широкі та різноманітні кола питань перебували в полі зору секретно-оперативного управління до складу якого входили відділи: політичний (по політичних партіях і угрупованнях), особливий (по військовому відомству і

армії), по боротьбі з бандитизмом та оперативний. Зокрема, в оперативному відділі концентрувалися всі обліки на «політичне неблагонадійних осіб».

Як визначалося в наказі від 6 травня 1921 р., на економічне управління ВУНК покладалася «...боротьба з факторами, що гальмували відновлення економічного життя республіки і сприяли господарській розрусі» [8].

Якщо структура Центрального апарату ВУНК на початок 20-х років вимальовувалася більш-менш чітко і набула стрункого вигляду, то значно важче йшло налагодження оперативної та інформаційно-аналітичної роботи безпосередньо на місцях. Давалися взнаки відсутність відповідних фахівців, низький рівень їх підготовленості, налагодженого і чіткого керівництва з боку центрального апарату.

Лише в першій половині 1920 року були зроблені певні кроки по організації структурних підрозділів на місцях, які були підпорядковані основним завданням, визначеним політичним керівництвом для колишніх спецслужб. У відповідності з встановленою схемою в структурі губернських надзвичайних комісій утворювались секретно-оперативний відділ, особливий відділ, загальний відділ. В свою чергу секретно-оперативний відділ складався з таких основних груп:

1. група політичних партій;
2. група контрреволюції;
3. група спекуляції, посадових злочинів та боротьби з бандитизмом.

Сюди ж входили бюро розвідки, оперативна частина, інформаційно-реєстраційна частина.

Особливий відділ включав в себе активно-агентурну частину та інформаційну частину [9].

На Поділлі структура губернської надзвичайної комісії внаслідок окупації регіону поляками склалася в кінці 1920 р. – на початку 1921 р. Підпорядковуючись загальній схемі, вона разом з тим мала свою специфіку. Наявність широкого повстанського руху та підтримка його місцевим населениям обумовили створення тут окремого самостійного підрозділу по боротьбі з бандитизмом [10].

В масштабах губернських надзвичайних комісій здійснення інформаційно-аналітичної та оперативної роботи покладалося на секретно-оперативні відділи, які в кінці 1920 р. – на початку 1921 р. виглядали таким чином:

а) інформаційно-статистична частина;
б) політвідділення;
в) економічне відділення;
г) відділення по боротьбі з бандитизмом;
д) секретний відділ;
є) оперативна частина, бюро зовнішньої розвідки;
ж) загальна група;
з) канцелярія [11].

Для усвідомлення шляхів, форм і методів, виявлення і збору інформації, формування обліків доцільно розглянути функції зазначених підрозділів. Так, одним з провідних вважалася інформаційно-реєстраційна статистична частина, яка здійснювала регіональні обліки членів колишніх політичних партій, іноземних підданих, всіх політичне неблагонадійних осіб, заводила літерні справи, збирала і реєструвала повідомлення інформаторів. Для цього на підприємствах, організаціях, установах, місцях проживання громадян утворювалась спеціальна мережа уповноважених, їх помічників та інформаторів, що працювали в напрямку виявлення та збору інформації. Внутрішню структуру зазначеної мережі можна простежити за схемою № 1.

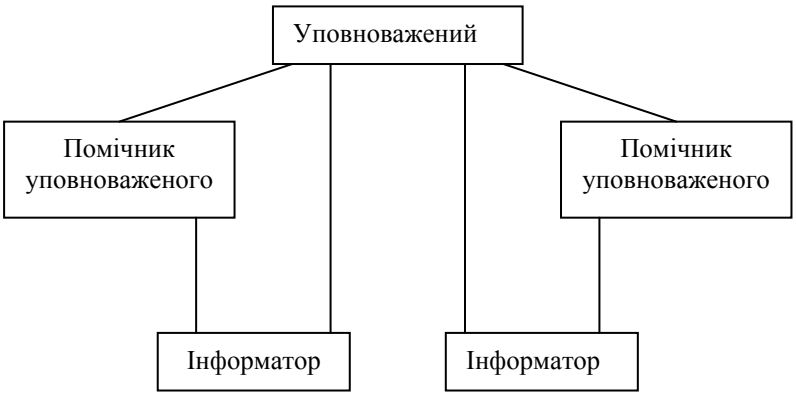

Схема 1. Внутрішня структура уповноважених, їх помічників та інформаторів

Як видно з наведеної схеми, уповноважений та його помічники тримали на зв'язку інформаторів, отримували від них інформацію, готували зведення щодо окремих подій і осіб.

Цілком очевидно, що кількість інформаторів залежала від багатьох факторів: оперативної обстановки, ініціативності та вміння спілкуватися з людьми самого інформатора, фінансових можливостей губернських відділів ВУНК. Тому розгалуженість мережі інформаторів в кожній з губерній була різною. На Поділлі на початку 20-х років вона досягла 2219 осіб. Серед них: по місту Вінниці – 71 чол., в окрузі – 97; по м. Могилів-Подільську – 17, в окрузі – 32; по м. Тульчину – 27, в окрузі – 336; по м. Проскурів – 55, в окрузі – 386; по м. Кам'янець-Подільську – 78, в окрузі – 334; по м. Гайсину – 22, в окрузі – 464 [12].

Заслуговує на увагу і наявність мережі спеціального інформування в державних органах Подільської губернії. Так, в раднаргоспі налічувалося 3 інформатори; губфінвідділі – 3; шкіртресті – 1; Держбанку – 2; на чорній біржі – 5; в губкомгоспі – 1; губпромспілці – 1; губтрансі – 1; губстатбюро – 1; тресті «Поділляспирт» – 1; держстраху – 1; табакотресті – 1; тресті «Поділляліс» – 2; губпродкомі – 5; губсобезі – 2; Цукротресті – 6; губнаробразі – 2 [13].

Таким чином, через мережу інформаторів органи губернських надзвичайних комісій не лише контролювали роботу державних органів, впливали на партійні, профспілкові комітети, а й часто підміняли їх діяльність. Цікавим в цьому плані є зізнання одного з керівних діячів ВУНК М.Біксона в його доповідній записці начальнику Цупрнадзвичкому: «Коли губНК не стала займатися виловленням дрібних спекулянтів, крадіїв, а поставила перед собою певну мету боротьби з контрреволюцією, звідки б вона не виходила, і стала поступово втручатися в усі сфери життя Радянської республіки, тоді це і стало нестерпно для відомої групи осіб. Для прикладу взяти хоча б партійне життя. Секретно-оперативний відділ збирає відомості про проведення губпарткомом роботи в повіті і в місті. Можна з великою достовірністю сказати, що села знаходяться в дуже безпорадному стані. Всюди існує засилля куркульства, агітаційна робота не ведеться ніяка, літератури не видно ніде, часто загалом губНК доводиться вести чисто партійну роботу. За допомогою селянської бідноти проводимо вибори Рад...» [14].

Внутрішній контроль за діяльністю партійних, радянських, профспілкових організацій та установ відображав лише одну сторону діяльності секретно-політичних відділів губернських надзвичайних комісій. Головним завданням відповідних підрозділів спецслужб, як відзначалося в доповіді секретної групи Кам'янець-Подільського прикордонного відділення, було «пристосуватися до тактики наших ворогів, проводячи продуману, серйозну і тривалу роботу, опираючись на наступні принципи: облік, налагодження внутрішнього інформування і систематичного висвітлення діяльності контрреволюційного елементу, який тяжіє за своєю ідеологією чи соціальному становищу до того чи іншого угрупування. Методи роботи по обліку-і постановці інформаційного апарату наступні: облік... здійснюється майже завжди у первісному його стані через відповідальних працівників радянських установ (комуністів) і політкомів вищих навчальних закладів. Потім проводиться повне встановлення особи і доповнення по питанням єдиної системи, а також, по можливості, часткове висвітлення діяльності окремих осіб, вже взятих на облік» [15].

Відстеження політичних процесів в середовищі колишніх політичних партій, інтелігенції, студентства, духовенства, як правило, здійснювалися 2 шляхами – легальним і конспіративним. Легальний спосіб полягав у відкритому нагляді за об'єктом уваги спецслужб, опитуванні керівників підприємств, політкомісарів, секретарів партійних осередків тощо. Конспіративний метод ґрунтувався на вербуванні інформаторів з числа членів політичних партій, інтелігенції, студентства, духовенства, а також організації інформування серед тих прошарків населення, де робота певних політичних партій і груп мала помітний вплив [16].

Як проходило вербування, довідуємося вже з цитованого документа Кам'янець-Подільського прикордонного загону: «Вербування проходить при

наявності відповідного компрометуючого матеріалу на ту чи іншу особу, яка може бути корисною у справі висвітлення діяльності неблагонадійного елементу. Після попередньої обробки ця людина вербується як внутрішній агент громадського угрупування. При постановці завдань вживаються заходи по попередженню розшифровки інформатора» [17].

Характерно, що з наступними реорганізаціями, як зазначають автори оригінальної праці О.Кокурін та М.Петров, зазначені напрямки діяльності чи сфера інтересів радянських органів держбезпеки залишалися незмінними (змінювалися лише назви) і завжди знаходили своє оформлення в тому чи іншому структурному підрозділі центрального чи місцевого апаратів держбезпеки (відділення, відділ, управління, Головне управління) [18].

Наприклад, структура ДПУ мало чим вирізнялася від ліквідованої ВНК. Лише в 1922 р. в його складі були контррозвідувальний та юридичний відділи. В 1927 році структура Центрального апарату ОДПУ знову зазнала змін і складалася з адміністративно-організаційного управління (АОУ), секретно-оперативного управління (СОУ), секретно-оперативного управління (СОУ), економічного управління, Головного управління прикордонної охорони і військ ОДПУ, спецвідділу (шифрувальний), особливоуповноваженого при Колегії, Особливої наради при Колегії, судової колегії. На цей період до складу СОУ входили такі відділи: секретний, контррозвідувальний, особливий, інформаційний, транспортний, східний, оперативний та відділ центральної регістратури. В 1930 році контррозвідувальний особливий і східний відділи були об'єднанні в єдиний особливий відділ ОДПУ. Наступного року секретний і інформаційний відділи об'єдналися. В 1932 р. СОУ було розформоване, а на базі відділу центральної регістратури був утворений обліково-статистичний відділ ОДПУ.

Як свідчать О.Кокурін і М.Петров, в результаті всіх реорганізацій до початку 1934 р. структура апарату ОДПУ була такою: Колегія ОДПУ, Управління справами, відділи: кадрів, особливий, СПВ, ІНВ, оперативний, транспортний, спеціальний, обліково-статистичний, фінансовий, а також економічне управління, Головне управління пожежної охорони і військ ОДПУ, Головне управління робітничо-селянської міліції, Головне управління виправно-трудових таборів, особливоуповноважений при Колегії, Особлива нарада при Колегії, судова колегія [19].

З утворенням НКВС в липні 1934 р. ОДПУ з своїми підрозділами увійшло до його складу на правах Головного управління державної безпеки. Така структура з невеликими змінами існувала до 29 вересня 1938 р. Після нової реорганізації до НКВС увійшли: Головне управління державної безпеки, Головне економічне управління, Головне транспортне управління, Головне управління прикордонних і внутрішніх військ, Головне управління робітничо-селянської міліції, Головне управління таборів, Головне управління пожежної охорони, Головне тюремне управління, Головне

архівне управління, Адміністративно-господарське управління, Дальбуд, 1 спецвідділ (обліково-реєстраційний), 2 спецвідділ (оперативна техніка), 3 спецвідділ (обшук, арешти, зовнішнє стеження), Центральний відділ актів громадського стану, центральний фінансово-плановий відділ, відділ кадрів, переселенський відділ, особливоуповноважений НКВС СРСР, особливе конструкторське бюро, бюро по прийому і розгляду скарг, Інспекція по котлонадзору, секретаріат НКВС СРСР.

В Головне управління державної безпеки увійшли відділи: 1 відділ (охорони уряду), 2-й – СПВ, 3-й – КРВ, 4-й – ОВ, 5-й – ІНВ, 6-й – воєнізованих організацій, 7-й – спецвідділ [20].

Структура Всеукраїнської надзвичайної комісії, Державного політичного управління, Народного комісаріату внутрішніх справ України свого аналізу не потребує, оскільки, як підпорядковані союзному керівництву, вони більшою або меншою мірою повторювали їх структуру. Аналогічним чином конструювалися органи ВУНК- ДПУ -НКВС України на місцях.

Таким чином, наведені факти підтверджують думку О.Кокуріна та М.Петрова про наступність усталеної структури радянських спецслужб протягом усієї її історії.

Що стосується спадковості інтересів і напрямків роботи, доцільно проаналізувати нормативні документи колишніх спецслужб, пов'язаних з організацією інформаційно-аналітичної роботи. Одним з перших таких документів стала підготовлена начальником інформаційного відділу Всеросійської надзвичайної комісії Ошмаріним інструкція по держінформації, затверджена наказом ВНК від 7 листопада 1922 р. Остання мала стати своєрідним регламентом діяльності державних інформаційних трійок, створених на рівні повітів під керівництвом ДПУ за участю представників повітового партійного та виконавчого комітету.

Як зазначалося в інструкції, «...основною метою держінформації є інформування центру про ступінь стійкості становища на місцях і про проведення та зміцнення на місцях нашої політики. Тому в основу державної інформаційної роботи повинно лягти висвітлення політичного стану даного району і виявлення економічних причин, що впливають на зміну цього стану, а також висвітлення ступеню успішності проведення в життя найголовніших заходів Радянської влади, як в політичній, так і в економічній сферах. Детальне висвітлення цих питань повинно по суті дати точну картину політико-економічного становища даного району. Цілком зрозуміло, що розміри телеграфної інформації не дають можливості надмірно деталізувати картину політико-економічного стану місць. Тому перед держінформацією стоїть завдання – врахувати і виділити питання, що мають державне значення, виділити на перший план найбільш важливі фактори, що мають суттєве значення для даного району і моменту» [21].

Одночасно з цим конкретизувалися основні напрямки збору та узагальнення необхідної інформації. По-перше, рекомендувалося з'ясовувати

настрій всіх груп населення і факторів, що впливали на зміну цих настроїв, реакцію населення (робітників, селян, червоноармійців та ін.) на заходи радянської влади.

Друге важливе завдання, як вважали організатори системи держінформування, полягало у відслідковуванні процесів у «...дрібнобуржуазній стихії, проявів дрібнобуржуазних настроїв в робітничій, партійній, союзній масах». Особлива увага зверталася на стару інтелігенцію, що від початку розглядалася як небезпечний носій дрібнобуржуазного настрою».

Третім пріоритетним напрямком роботи вважалося вивчення і висвітлення економічного розвитку районів, нагляд за проведенням нової економічної політики, організацією та результатами «ударних кампаній», ударних тижнів та днів», виконанням виробничих завдань.

Четвертим, «чисто чекістським» завданням держінформації, повинно було стати «...інформування центру про активні прояви відкритої і таємної контрреволюції, про роботу контрреволюційних партій і угрупувань, звичайно, лише там, де вони виходять за рамки звичайного агентурного нагляду і набирають розмірів явищ державної ваги» [22].

До інструкції по держінформації додавався перелік питань, які за відповідними розділам підлягали висвітленню в державних зведеннях. Особлива увага зверталася на такі питання:

1. політичний стан робітників, стан промисловості: державної, приватної, кустарної;

2. політико-економічний стан селянства (хід сільськогосподарських кампаній, повинностей, податків, робота радянських сільських господарств, артілей, заготівля палива);

3. робота кооперації і стан вільного ринку;

4. політичний настрій червоноармійців і стан військових частин;

5. настрій союзної і партійної маси, робота професійних і партійних організацій;

6. настрій радянських службовців і радянське будівництво;

7. санітарний стан населених пунктів і організації допомоги голодуючим;

8. робота контрреволюційних партій, організацій духовенства, сект. Активне виявлення контрреволюційних настроїв;

9. політико-економічний стан шкільних працівників, політико-освітня робота;

10. політико-економічний стан залізничників, робота транспорту;

11. для прикордонних губерній додатково вимагалася інформація про стан кордонів і закордонні зведення [23].

Характеризуючи систему державного інформування під безпосереднім керівництвом ВНК-ДПУ, яка склалася на початку 20-х років, не можна не відзначити, що в зазначений період спецслужби мали і власну систему

інформування вищестоящих організацій партійних і радянських органів, яка спиралася на результати їх оперативної діяльності, причому на кожному історичному етапі перед останньою ставилися нові специфічні завдання. В кінці 20-х – на початку 30-х років інформації спецслужб набували все більше політичного характеру.

Яскравим свідченням цього може бути інструкція про організацію інформаційної роботи окружних відділів ДПУ, розісланих на місця в травні 1930 р. за підписом начальника секретно-оперативного управління ДПУ УСРР Леплевського та начальника відділу інформації та політконтролю Кривця. В ній, зокрема, функції інформаційних відділень окружних відділів ДПУ розглядалися за такими основними лініями:

по лінії інформації:

1) інформаційне відділення, виконуючи одне з найважливіших завдань апарату ДПУ в сфері політичної інформації, сконцентровує на ній основну увагу. З цією метою веде глибоке висвітлення політичних настроїв всіх верств населення як міста, так і села, робітників, селян, інтелігенції, учнів, службовців, колишніх партизан, національних меншин, своєчасно сигналізуючи про наявні процеси і назріваючі явища.

2) систематично інформує ДПУ УСРР і відповідні окружні організації про коливання і зміни у політичному стані всіх соціальних прошарків;

3) своєчасно сигналізує про наростаючі політичні події, про активні антирадянські прояви;

4) спеціально вивчає назріваючі політико-економічні процеси серед всіх соціальних прошарків міста і села;

5) веде облік і статистику активних антирадянських проявів найважливіших подій, типових явищ по всіх об'єктах;

6) узагальнює весь матеріал по політичному стану округу або окремої ділянки на основі відомостей, здобутих усіма підрозділами секретно-оперативного управління;

по підсобній роботі:

1) широка оперативна інформація, яка повинна живити спеціальні відділення ДПУ;

2) систематичне висвітлення взятих на облік осіб іншим спеціальним відділенням;

3) виявлення не взятих на облік кадрів «куркульсько-контрреволюційного активу» на селі, в промисловості та в місті;

4) підсобний облік осіб, що проходять за матеріалами інформаційних відділень (концентруються в реєстраційній групі);

5) виконання завдань усіх частин апарату ДПУ.

В усій своїй підсобній роботі інформаційне відділення повинне мати установку на виявлення конкретних політичних та економічних справ, а також ненормальних явищ зловживань і дефектів в радянському, кооперативному, інших апаратах та на виробництві.

по лінії оперативній:

1) заводити агентурні розробки в порядку перевірки первинних матеріалів по «куркульській контрреволюції і антирадянському елементу»;

2) веде роботу по оперативній профілактиці, вживаючи заходи до видалення «класово-чужого елемента та куркульства» з підприємств міста та на селі; низового радянського адміністративно-судового та кооперативного апаратів;

3) ліквідує перегини і викривлення в низовому радянському, кооперативному апараті шляхом інформаційної постановки питань у відповідних органах начальниками окрвідділу» [24].

У відповідності з поставленими завданнями формувалася інформаційна мережа, яку на рівні району очолювали районні уповноважені ДПУ. В інструкції зазначалося, що їх основні обов'язки полягають в «...чіткому і безперебійному обслуговуванні району, в якому вони працюють». З цією метою уповноважені ДПУ утримували на зв'язку резидентуру [*], яка в свою чергу спиралася на мережу інформаторів.

Як довідуємося з інструкції, мережа інформаторів будувалася за такими принципами:

«...1. обліку господарсько-політичного стану населеного пункту промислового підприємства, прошарку, окремої системи, ланок в апараті;

2. насиченості окремих ділянок обслуговування контрреволюційним елементом;

3. ураженості їх активними антирадянськими проявами» [25].

За встановленими правилами районний уповноважений зведення інформаторів «в сирому вигляді» з своїми помітками мав регулярно і своєчасно надсилати до інформаційного відділення окрвідділу ДПУ, де вони оброблялися і узагальнювалися. Надалі узагальнена інформація у вигляді періодичних зведень надходила до місцевих партійних комітетів, вищестоящих органів ДПУ.

Державне Політичне управління України встановлювало досить жорсткі терміни подання зведень, які вже самі по собі характеризують зацікавленість спецслужб в з'ясуванні тих чи інших питань (табл. № 1) [26].

1. Періодичні спеціальні зведення про господарсько-політичні кампанії.	Не рідше одного разу в декаду по кожній кампанії окремо.
2. Спеціальні зведення про стан апарату.	а) По колгоспному апарату – до 8, 18, 29 числам кожного місяця; б) по радянському і земельному апарату до 13 і 28 числа кожного місяця; в) по кооперативному і адміністративно-судово-слідчому апарату

[*] Резидент – основна низова керівна ланка інформаційної мережі, покликана забезпечити систематичне керівництво і зв'язок з інформуванням.

	– до 3 числа кожного місяця.
3. Доповідні записки про стан об'єктів по місту і селу, і по спеціальним питанням.	а) По інтелігенції – до 5 числа кожного місяця; б) по нацменшинам – до 10 числа кожного місяця; в) по куркулям і селищам – до 5 числа кожного місяця; г) по колишнім партизанам – до 10 числа кожного місяця; д) по селянській молоді – до 5.01, 5.04, 5.07, 5.10 місяця; е) по КНС – раз в 3 місяці; ж) по військовим об'єктам – до 5.01, 5.04, 5.07, 5.10.
Зведені дані про найважливіші прояви.	а) Терор – 10-денні бюлетені разом з міліцією і щомісячні статистичні таблиці; б) листівки і анонімки – щомісячні переліки населених пунктів, в яких вони були знайдені; в) масові виступи – такі ж щомісячні переліки; г) куркульські і контрреволюційні угрупування виявлених інформаційним відділенням з короткою інформацією результатів заходів спеціальних відділень.

Характеризуючи систему подання зведень, звітності органу ДПУ, не можна не відзначити, що коло порушених в них питань, як правило, визначалося вищим політичним керівництвом республіки, країни, місцевими партійними комітетами. Так, політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши 25 червня 1925 р. доповідь голови ДПУ УСРР В.Балицького, своєю постановою доручило ДПУ звернути увагу на вивчення діяльності рад (хто ними керує, який вплив ради мають на селі, особливо на роботу на селі у літній період, їх робота серед молоді тощо), зайнятися вивченням питання про положення селянства у прикордонній смузі, з'ясувати його настрій [27].

Аналогічне завдання отримували органи держбезпеки від губернських окружних, обласних комітетів КП(б)У. Наприклад, Могилів-Подільський окрпартком 22 жовтня 1927 р. звертався до окружного відділу ДПУ з проханням терміново з'ясувати коло таких питань:

1. настрої щодо можливої війни (бідняків, середняків, молоді, жінок, куркулів, інтелігенції тощо);

2. ставлення селян до робітників;

3. церковні справи (релігійні угруповання, вплив, боротьба, ставлення селян);

4. бандитизм (характер, причини, форми, ставлення населення);

5. чи знаходяться в обігу золоті монети старої чеканки, які гроші краще сприймаються населенням [28].

В іншому випадку Могилів-Подільський окружком КП(б)У доручав ДПУ налагодити інформування за окремими фактами спекуляцій викривлення політики цін, звернути особливу увагу на порушення партійних директив по хлібозаготівлям [29].

Для опрацювання зазначених матеріалів як в центрі, так і на місцях створювалися спеціальні органи. Так, постановою ЦК КП(б)У від 25 червня

1925 р. при ЦК КП(б)У створювалась постійно діюча нарада під головуванням секретаря ЦК КП(б)У Владимирського за участю завідуючого інформаційно-статистичним відділом ЦК КП(б)У, завідуючого інформаційним відділом Українського військового округу, прокурора республіки та Голови ДПУ. Останній доручалося «...стежити за питаннями організаційно-політичного значення і за своєчасним реагуванням відповідних органів з періодичними доповідями до політбюро [30].

Постановою політбюро ЦК КП(б)У від 8 січня 1926 року вище означена постійно діюча нарада була реорганізована в спеціальну комісію під головуванням В.П.Затонського. Причому в ній вже чітко окреслювалося коло документів, поданих на опрацювання зведеннями ДПУ.

Аналогічні комісії створювалися на місцях. Наприклад, у Могилів-Подільському окрузі до її складу входили секретар окрпарткому Наготович, голова окрвиконкому Макаров, начальник окрвідцілу ДПУ Семенов, уповноважений контрольної комісії Бесонов, помічник окружного прокурора Чворун.

Про коло питань, опрацьованих Могилів-Подільською комісією по використанню держінформзведень ДПУ, довідуємося з протоколу її засідання від 26 січня 1926 р. Так, комісія серед іншого розглянула зведення окружному ДПУ з таких питань:

1. про затримки і невиплату заробітної плати на Струсівському кар'єрі;
2. про обважування селян, які здають цукровий буряк на Джуринський цукровий завод;
3. про виправдання окружним судом 7-х бандитів, затриманих в Озаринецькому районі;
4. про розкуркулену землю в с. Лозова Шаргородського району;
5. про антирадянські елементи в с. Жеребилівка;
6. про засміченість сільськогосподарської кооперації с. Татарисна;
7. про невдоволення селян деякими вчителями;
8. про виступи робітників на Ялтушнівському цукрозаводі [31].

Як правило, на своїх засіданнях місцеві комісії по використанню держінформзведень ДПУ розглядали близько 15-20 найрізноманітніших зведень. По кожному з них давалися доручення відповідним партійним, радянським, господарським органам вжити необхідних термінових заходів. Останні включали в себе як загальні обговорення питань, так і суворі покарання.

Доцільно зазначити, що інформаційна база колишніх спецслужб формувалася не лише за рахунок широкої і розгалуженої інформаційної мережі та відповідної оперативної роботи. Для цього використовувалися численні документальні фонди, наявні в державних і приватних архівах.

Характерно, що до архівних фондів спецслужби звернулися вже на початку 20-х років, відшукуючи в документах департаменту поліції та жандармерії, губернських канцелярій, судових органів імена провокаторів,

членів різних політичних партій, поповнюючи ними оперативні обліки. Наприклад, лише в 1925 році в процесі опрацювання архівів Південно-Східного охоронного відділення та фондів колишнього департаменту поліції було виявлено 2461 ім'я осіб, що співпрацювали з правоохоронними органами царської Росії. На основі цього було заарештовано 118 осіб, 2061 – перебували у розшуку [32]. Аналогічним чином здійснювалася робота в українських архівах.

В 1926 році за погодженням з вищим політичним керівництвом республіки було прийнято рішення: згадані документальні фонди з архівів Катеринослава, Одеси, Чернігова, Києва, Житомира, Вінниці та Полтави перевести до єдиного архівосховища. Спеціально для цього в округах була утворена повноважна комісія за участю представників окружного відділу ДПУ, дорожньо-транспортного відділу ДПУ У СРР, окружного архіву, укрцентрархіву або центрального істпарту. Як доповідав голова ДПУ УСРР В.Балицький секретарю ЦК КП(б)У І.Клименку, зазначена «операція» вимагала великих обсягів роботи і значних коштів. Лише з Центрального архіву революції необхідно було вивезти кількість справ загальною вагою близько 4 тисячі пудів, що вимагало для цього 5 тис. крб. [33]. Тому, очевидно, повною мірою її провести так і не вдалося. Останнє засвідчує наявність на сьогоднішній день запланованих до вивозу фондів в ряді архівів України та публікацій відповідної тематики [34].

Разом з тим вже на початку 20-х років режим допуску до документальних матеріалів ставав жорсткішим і жорсткішим. Особливо це спостерігається з другої половини 30-х років, коли режим секретності охопив переважну більшість діловодства партійних, радянських, профспілкових органів, промислових підприємств тощо. Не можна не погодитися з Г.М.Івановою, яка говорить про «тотальне засекречення» різного роду документальних матеріалів [35], її думку повністю підтверджує Указ Президії Верховної Ради СРСР від 16 квітня 1938 р., підкріплений наказом НКВС СРСР за № 360 від 11 червня 1938 р. про включення Центрального архівного управління до складу НКВС СРСР на правах Головного архівного управління.

Таким чином, внаслідок інформаційно-аналітичної, оперативної роботи органів ВУНК-ДПУ-НКВС, опрацювання ними центральних, місцевих і відомчих архівів відклався унікальний документальний масив, який, не зважаючи на свою специфіку, може бути цінним джерелом для вивчення найрізноманітніших сторін політичного, економічного і культурного життя як України в цілому, так і окремих її регіонів.

Примітки

[1] ВЧК-ГПУ (Сост. Ю.Фельптинский.-Бенсон (Вермонт). – 1989. – С. 7.

[2] Російський центр збереження і вивчення документів новітньої історії (далі – РЦЗВДНІ). – Ф. 76. – Оп. 3. – Спр. 150. – Арк. 10-12.

[3] ВЧК-ГПУ... – С. 9.
[4] Ленін В.І. – Т. 37. – С. 35.
[5] Ленін В.І. Ф.Э.Дзержинскому. Повне зібр. тв. – Т. 54. – С. 265.
[6] Кокурин А.И., Петров Н.В. Лубянка. 1917-1960. Справочник. – Москва, 1997. – С. 9.
[7] Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – Київ: Абрис, 1997. – С. 221.
[8] Там само. – С. 222.
[9] Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии. С 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – Днепропетровск, 1994. – С. 34.
[10] Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.П.-1. – Оп. 1. – Спр. 500. – Арк. 2.
[11] ДАВО. – Ф.П.-1. – Оп. 1. – Спр. 497. – Арк. 21.
[12] Там само. – Спр. 57. – Арк. 21.
[13] Там само. — Арк. 6.
[14] Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. Вказ. праця. – С. 203.
[15] ДАВО. – Ф.П.-1. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 15.
[16] Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии... – С. 74.
[17] ДАВО. – Ф.П.-1. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 16.
[18] Кокурин А.И., Петров Н.В. Лубянка. 1917-1960. Справочник. – С. 9-10.
[19] Там же. – С. 11.
[20] Там же. – С. 21.
[21] Державний архів Одеської області. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 1.
[22] Там само. – Арк. 2.
[23] Там само. – Арк. 1-6.
[24] Архів Управління Міністерства внутрішніх справ України в Харківській області. – Ф. 48/169. – Оп. 1. – Т. 1. – Пор. 3.
[25] Там само.
[26] Там само.
[27] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 1. – Арк. 209-209 зв.
[28] ДАВО. — Ф.П.-31, оп. 1, спр. 250. – Арк. 39.
[29] Там само. – Спр. 378. – Арк. 2.
[30] Там само. – Арк. 209 зв.
[31] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 1. – Арк. 209-209 зв.
[32] Там само. – Спр. 2. – Арк. 182.
[33] Там само.
[34] Жандармерия и охранка конца XIX – начала XX века. Сборник документов.
[35] Иванова Г.М. Гулаг в системе тоталитарного государства. – М., 1997. – С. 96.